ISSN No. 2394-9996

New Vision

Multi-disciplinary Research Journal

January 2017

Online version : http://www.milliyaresearchportal.com

Anjuman Ishat -e- Taleem Beed's
Milliya Arts, Science & Management Science College,
Beed- 431122 (Maharashtra)
Website : www.milliyasrcollege.org
E-mail.ID : newvisionjournal@gmail.com

ISSN No. 2394-9996

New Vision

Multi-disciplinary Research Journal

January 2017

Chief Editor
Dr. Mohammed Ilyas Fazil
Principal, Milliya Arts, Science & Management Science College, Beed.

Executive Editor
Dr. Mirza Asad Baig Rustum Baig.

Managing Editors
Dr. Syed Hameed Kareem
Prof. Syed Fareed Ahmed Nahri.
Dr. Pathan Ayub Majid Khan

Published by

Anjuman Ishat -e- Taleem Beed's
Milliya Arts, Science & Management Science College,
Beed- 431122 (Maharashtra)
Website : www.milliyasrcollege.org
Online version : http://www.milliyaresearchportal.com
E-mail.ID : newvisionjournal@gmail.com

ISSN No.2394-9996

दलित साहित्यातील मानवता

प्रा. नामदेव शिनगारे
(मराठी विभाग)
महिला महाविद्यालय, गेवराई, जि. बीड.

प्रस्तावना :-

साठोत्तरी कालखंडात दलित साहित्य प्रकार उदयाला आला. या साहित्याची बीजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारात दिसून येतात कारण त्यांनी मानव मुक्तीचा लढा उभा केला. मी `माणूस` आहे याची सर्वप्रथम जाणीव डॉ. बाबासाहेबांनीच करून दिली. तत्पूर्वी माणूस हा आत्मभान नसलेला, शोषणाचा एक भाग असलेला व आपलं आयुष्यच उच्चवर्णियांची सेवा करण्यासाठी आहे. आणि त्यातच धन्यता मानून पशूपेक्षाही हीन जीवन जगणाऱ्या दलितांची करूण कहाणी म्हणजेच दलित साहित्य.

भारतामध्ये म्हणे ऐकेकाळी सोन्याचा धूर निघत होता. कदाचित निघतही असेल तो उच्चवर्णियांच्या घरात कारण दलितांच्या झोपडीत साधा चूलीचाही धूर निघत नव्हता तिथे कुठला आला सोन्याचा धूर? जिथे भूकेने पोटातील वळवळणारी आतडी शांत करता आली नाहीत. दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे आशाळभूत नजरेने अन्न पाण्यासाठी बघावं आणि त्यांच्या ताटातलं भिरकवलेलं खाऊन त्यावर समाधान मानावं उलट त्यांचेच उपकार मानून त्यांची पडझडीची कामं करून त्यांच्या आश्रयाने राहण्यातच धन्यता मानून दलितांच्या अनेक पिढ्या गारद झाल्या.

जगाच्या पाठीवर असा एकही देश नसेल की, ज्या देशात माणसाचं माणूसपण पायदळी तुडवलं गेलं तरीही आम्ही या देशाचे इथल्या संस्कृतीचे, इथल्या धर्माचे गोडवेच गायचे कारण इथला संकेत होता की तुम्हाला येथे जगायचे असेल तर तुम्ही माणूस म्हणून नव्हे तर पशूच्याही पलीकडे जगावे लागेल. इथला धर्म व संस्कृती प्राण्याच्या मूत्राला व विष्ठेला पवित्र मानते. परंतु माणसांचा स्पर्श इथे अपवित्र होतो. अशा या संस्कृतीचे पाईक आहोत याचीच आम्हाला लाज वाटते.

या सर्व गोष्टींना मूठमाती देवून आमच्यात स्वाभिमान जागवला व आम्हाला इतर माणसाप्रमाणे जगण्याचा अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिला. संबंध मानवतावादाचे तत्त्वज्ञान इथल्या दलित, शोषितांमध्ये पेरलं त्याच्या पाऊलखुणा दलित साहित्यात पावलो पावली दिसून येतात.

* **गृहितके**

- दलित साहित्याची एक स्वतंत्र शैली आहे.
- दलित साहित्यामध्ये वास्तवतेला महत्त्व दिले आहे.
- दलित साहित्याचा मूळ गाभा हा मानवता आहे.

* **उद्दीष्ट्ये :**

दलित साहित्याच्या शैलीचा अभ्यास करून शोध घेणे.

- ... साहित्यातील मानवतेचा शोध घेणे.
- ... साहित्याच्या प्रेरणेचा शोध घेणे.

* **महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरा :**

महाराष्ट्रातील वारकरी संत परंपरा समतेचे गोडवे गात असली तरी कृती मात्र शून्य होती. `हरिनामाची` तेवढीच आवडी धरूनही संत चोखोबा उपेक्षितच होता. त्याचे दु:ख वेगळे होते. त्याची अशी धारणा होती की, मागच्या जन्मी कृष्ण-निंदा घडली म्हणून महार जातीत जन्म मिळाला हे त्याच्या मनाचे दुखणे होते. तो ईश्वरालाच प्रश्न करतो. ``हीन याती माझी देवा। कैसी घडे तुझी सेवा`` अशी खंत तो व्यक्त करतो.

``मज दूर दूर हो म्हणती। तुज भेटू कवण्या रीती.``

अशी तक्रार ईश्वराकडेच करतो. त्याच्या शब्दाशब्दामधून सामाजिक दु:खाची सल जाणवते. वारकरी परंपरा समसतेचा उद्घोष करीत असली तरी त्यांच्याकडूनही चोखोबांना समतेची वागणूक मिळाली नाही. याची जाणीव चोखोबांच्या वरील उद्गारातून होते.[१]

ज्या धर्माने व तत्कालीन व्यवस्थेने परमेश्वरावर असिम श्रध्दा असणारे दलित संत ही लाथाडले गेले तर सामान्य दलितांची काय अवस्था असेल याची कल्पनाही करवत नाही.

ज्ञानेश्वरापासून सर्वच संतानी मानवतावाद नुसता मांडला परंतु कृतित उतरविण्याचे धाडस एकाही संतानी केलेले दिसून येत नाही. अस्पृश्याच्या मुलाचे पाय पोळतात म्हणून कडेवर घेणारा संत आपणाला दिसतो परंतु अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने विटाळ झाला म्हणून तोच संत पवित्र होण्यासाठी अंघोळ करतो हे डोळेझाक करून चालणार नाही.

* **दलितांचा मार्गदाता :**

पिढ्यान् पिढ्या त्याच त्या दुरावस्थेत सडत पडलेल्या दलितांना आपला उध्दार आपणच आपल्या पायावर उभा राहून केला पाहिजे माणुसकीच्या सर्व हक्कावर उच्चवर्णियांइतकाच दलितांचाही अधिकार आहे. व त्या हक्कासाठी झगडणे त्याचे न्याय व पवित्र कर्तव्य आहे, ही जाणीव प्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांमध्ये निर्माण केली. मातीच्या गोळ्या प्रमाणे मृतवत असलेल्या अस्पृश्य समाजात जिवंतपणाची ज्वाला त्यांनीच प्रथम प्रज्वलीत केली. दलित समाजात आत्मतेज व महत्वाकांक्षा निर्माण केली. त्यांच्यामध्ये आत्म अस्मिता, अन्यायाविरूध्द चीड व प्रतिकाराची भावना, स्वाभिमान, विद्रोह बंडाची चेतना आणि राजकीय, आर्थिक, तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात वैचारिक जागृतीचा प्रचंड वीजप्रवाह निर्माण करण्याचे महान कार्य त्यांनी केले.

स्वाभिमान शून्य माणसांना बाबासाहेबांच्या विचारातून आत्मभान आले. इतर माणसाप्रमाणे आपणही माणूस आहोत ही जाणीव होऊ लागली. आपले जगणे अर्थहीन नसून त्याला अर्थ आहे याची जाणीव झाली. बाबासाहेब सांगत होते दलित मंडळी ऐकत होती ते सर्व आता पटत होते. त्यातच बाबासाहेबांना उमगलेली गोष्ट अशी की, माझ्या दलित बांधवाचा विकास हा हिंदू धर्मात कधीच होऊ शकत नाही. कारण हिंदू धर्मात सहानुभूती नाही, हिंदू धर्मात मनुष्यत्वाला महत्त्व नाही. म्हणून बाबासाहेब असे म्हणतात की, मी तुम्हाला स्पष्ट सांगू इच्छितो की, `माणूस धर्माकरिता नाही; धर्म माणसाकरिता आहे` माणुसकी प्राप्त करून घ्यावयाची असेल तर धर्मांतर करा. संघटना करावयाची असेल, तर धर्मांतर करा. स्वातंत्र्य प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर धर्मांतर करा. संसार सुखाचा करायचा असेल तर धर्मांतर करा. जो धर्म तुमच्या माणुसकीला काही किंमत देत नाही. त्या धर्मात तुम्ही का राहता? जो धर्म

[illegible]

जो धर्म तुमची पदोपदी मानहानी करतो. त्या धर्मात तुम्ही का राहता? ज्या धर्मात माणसाला माणुसकीने वागण्याची मनाई आहे. तो धर्म नसून शिरजोरीची सजावट आहे. जो धर्म एका वर्गाने विद्या शिकू नये, धनसंचय करू नये, शस्त्र धारण करू नये असे सांगतो तो धर्म नसून माणसांच्या जीवनाचे विडंबन आहे. जो धर्म अशिक्षित रहा, निर्धनांना निर्धन राहा, अशी शिकवण देतो तो धर्म नसून शिक्षा आहे.[२]

हिंदू धर्माच्या अशा विषमतावादी माणसिकतेतून बाहेर पडण्यासाठीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ साली धर्मांतराची घोषणा केली. आणि १९५६ मध्ये मानवतावादी बौध्द धर्माचा नागपूर या ठिकाणी आपल्या लाखो अनुयायांच्या उपस्थितीत स्विकार केला. ज्या धर्मामध्ये समानता होती. त्यामध्ये कुणीही उच्च किंवा निच असा भेद नव्हता अशा समानतेवर आधारलेल्या बौध्द धर्माचा स्विकार करून हिंदू धर्माचा त्याग केला.

डॉ. बाबासाहेबांनी स्वाभिमानाचा धम्म दिला आणि त्यांची प्रेरणा घेऊन साठोत्तरी कालखंडात जे नवे साहित्यप्रवाह उदयाला आले त्यांमध्ये दलित आणि ग्रामीण साहित्य ठळकपणे दिसतात. आत्मभान आलेल्या नवशिक्षितांनी आजवर साठवलेले मनात आठवलेले साहित्याच्या माध्यमातून सांगण्यास सुरूवात केली. पिढ्यान् पिढ्या पिचलेल्या मनाचा निर्धारपूर्वक नकार व्यक्त करताना एका कवितेत किसन फागूजी बनसोडे म्हणतात.

``साहू नका कुनाचा जुलूम
होऊ नका कुणाचे गुलाम
सोडून दया रे सारे बदकाम``[३]

स्वाभिमान शून्य समाजाला गुलामीतून मुक्त होण्यासाठी जे किळसवाने काम आहे ते सोडून दयाअसे सांगून कुनाचाही अन्याय सहन करू नका असे वरील कवनाच्या माध्यमातून बनसोडे यांनी व्यक्त केले आहे. कारण डॉ. बाबासाहेब म्हणतात गुलामाला गुलामीची जाणीव करून दया म्हणजे तो बंड करून उठेल. हजारो वर्षापासून दलितांना गुलामीची जाणीव नव्हती ती डॉ. बाबासाहेबामुळे झाली. त्यातूनच पुढे त्यांना प्रेरणा समजून जे जे पोटात आहे ते ओठात आले.

एखादे तत्त्वज्ञान स्वीकारल्यानंतर त्याची आचार संहिता हे महत्त्वाचे लक्षण असते. बुध्दतत्त्वज्ञानाच्या संदर्भानेही हीच विचार सरणी दलित शाहिरांनी स्वीकारलेली आहे. स्वीकाराची भूमिका प्रकट करत असतानाच नकाराची भूमिकाही त्यातून परावर्तित झाली आहे. त्यामुळे पूर्व धर्मातील दैववाद, विभूतीपूजा, श्रध्दा हया नाकारल्या जातात त्यावेळी भीमराव करडक सारखा शाहीर म्हणतो.

``पुरे झाली सेवा हिंदु देव देवतांची।
काय केली उन्नती सांगा आम्हा दलितांची।``[४]

आज आमची देव देवतामुळे प्रगती झाली नाही तर बाबासाहेबांच्या प्रगतीच्या पायवाटेमुळे झाली ही जाणीव तमाम दलित वर्गाला झाली आणि हिंदू परंपरा किंवा हिंदू देवदेवता केवळ दूर केली नाही तर ती लाथाडली. कारण देवदेवतांची निर्मिती मुळात मानवाने केली ही जाणीव दलितांना झाली.

[illegible] साहित्यविषयक व्यापक भूमिका स्वीकारताना सामाजिक विषमता आणि आर्थिक [illegible]

[illegible] होते. शोषित, पीडित माणूस आपल्या साहित्याचा केंद्रबिंदू बाबुराव बागूल मानतात देश, देव, धर्म, संस्कृती यापेक्षा माणूस श्रेष्ठ आहे. माणसाची महती आणि त्याचे मोठेपण त्यांनी आपल्या एका कवितेतून मांडले ते असे -

`वेदा आधी तू होतास

वेदाच्या परमेश्वराआधी तू होतास

हे माणसा,

तूच सूर्याला सूर्य म्हटले

आणि सूर्य, सूर्य झाला.

तूच चंद्राला चंद्र म्हटले

आणि चंद्र चंद्र झाला

अवघ्या विश्वाचे नामकरण तू केलेस.``[५]

अशा व्यापक मानवतावादाच्या भूमिकेतून दलितांच्या जीवनाचे ते चित्रण करतात.

आंबेडकरी विचाराची प्रेरणा घेऊन आत्मशोधाची जाणीव ठेवून स्वतः भोवतीच्या वास्तवाशी, सुसंस्कृतीशी असलेले नातेसंबंध आणि इतिहासातले आपले स्थान शोधू लागला. या आत्मशोधातूनच नकाराची आणि विद्रोहाची भाषा जन्माला आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा आग्रह धरणारी दलित कविता प्रथमतः दलित साहित्यात निर्माण झाली.

फुले - शाहू - आंबेडकर प्रणीत स्त्री शूद्रातिशूद्रांच्या मुक्तीसंग्रामात गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागुजी बंदसोडे, हरिभाऊ तोरणे, भीमराव करडक, केरूजी घेंगडे, भाऊ फक्कड, अण्णाभाऊ साठे ते दीनबंधू शेगावकर, मोरेश्वर तांबे, बंधुमाधव, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूलापासून ते आंबेडकरी कलावंताच्या तिसऱ्या पिढीतील लोकशाहीर लोक गायक, लोककवी वामनदादा कर्डक या सर्वांची भूमिका ही मानवमुक्तीची होती.

नागपूरच्या धर्मांतर सोहळ्यानंतर बाबासाहेबांना बौध्द धर्म प्रसारासाठी वेळच मिळाला नाही. याची दलित समाजाला फार चुटपूट, खंत, निराशा वाटली. भागवान बुध्दाचा महान धर्म आणि त्यांचा शांती, समता, बंधुता, करूणा, प्रज्ञा, शील व मैत्रीचा संदेश दलितांना हळूहळू कळू लागला.

``सारे मानव प्राणी। न उच्च नीच कोणी।

कुणी यावे शुध्द बनावे। बुधदाच्या चरणी।।धृ।। ``[६]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या दलितोध्दार, समाजोध्दार, भारतोध्दार एकूणच मानव मुक्तीच्या चळवळीचा साक्षीदार, एक पाईक, एक प्रतिभावंत शिपाई कवी या नात्याने वामनदादा कर्डकांनी आपले सारे आयुष्य, आपली कविता, आपली लेखणी व वाणी या कार्यासाठी वापरली.

मानवता हा आंबेडकरी चळवळीचा आत्मा होय माणुसकीचा व समतेचा लढा अव्याहतपणे चालू आहे माणुसकीचा व समतेचा लढा पेर भीमाचा लळा अशी अभिव्यक्ती वामनदादा करतात.

संदर्भ सूची :

(१) कदम स.भा., संपादक शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर पृष्ठ क्र. ६५ दुसरी आवृत्ती मार्च १९९८.

(२) खरात शंकरराव, तराळ अंतराळ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १९८१ - पृष्ठ क्र. २६३.

(३) मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती ११ मे १९९८, पृष्ठ क्र. १७७.

(४) ठाकूर भगवान, आंबेडकरी जलसे, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती जुलै २००५, पृष्ठ क्र. ३४६.

(५) बागूल बाबुराव व्यक्ती आणि वाङ्मय, संपादक प्रा.शंकर वाघमारे, ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन लातूर, प्रथमावृत्ती, ९ फेब्रुवारी २०११ पृष्ठ क्र. ४३.

(६) गिमेकर परशुराम, वामनदादा कर्डक यांची गीतरचना, प्रथमावृत्ती १५ जुलै २००५, पृष्ठ क्र. २०१.

निष्कर्ष :-

* दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.
* दलित साहित्याचा केंद्रबिंदू माणूस आहे.
* स्वातंत्र्य समता, बंधुता हे दलित साहित्याचे मूल्य आहे.
* दलित साहित्याने पूर्व धर्मातील दैववाद, विभूतीपूजा, श्रध्दा नाकारल्या.

Principal
J.B.S.P.M's Mahila College,
Tq. Georai, Dist. Beed.